

Η ατυχής νομοθετική τροποποίηση της διαδικασίας επιλογής των Προεδρείων των Ανωτάτων Δικαστηρίων

*του Αντώνη Μανιτάκη**

Όταν ο κοινός νομοθέτης αγνοώντας τη βούληση του αναθεωρητικού επιχειρεί να τον υποκαταστήσει

1. Τουλάχιστον ως ατυχής θα μπορούσε να χαρακτηριστεί η πρόσφατη νομοθετική πρωτοβουλία του Υπουργού Δικαιοσύνης, με την οποία τροποποιήθηκε η διαδικασία επιλογής των Προέδρων και Αντιπροέδρων των Ανωτάτων δικαστηρίων, που καθόριζε η παράγραφος 3 του άρθρου 49 του Οργανισμού Δικαστηρίων και Κατάστασης Δικαστικών Λειτουργών. Και τούτο, όχι μόνον διότι η σχετική νομοθετική τροποποίηση ήγειρε από την αρχή σοβαρά ζητήματα αντισυνταγματικότητας, αλλά κυρίως διότι αποδοκιμάστηκε πολιτικά και συνταγματικά από το ίδιο το όργανο το οποίο είχε κληθεί να θεραπεύσει τις αδυναμίες της προηγούμενης ρύθμισης αντικαθιστώντας τη μονομερή κυβερνητική επιλογή από την παρεμβολή μιας πρόσθετης συναινετικής-διακομματικής ‘προεπιλογής’ οργάνου της Βουλής. Πράγματι, το όργανο που έπρεπε σύμφωνα με το νόμο να πραγματώσει και να δικαιώσει τη νομοθετική πρωτοβουλία, δηλαδή η Διάσκεψη των Προέδρων, δεν κατάφερε, παραδόξως, πέρα από κάθε προσδοκία, να συναινέσει στη διατύπωση ‘συναινετικής γνώμης’ προς τον Υπουργό, όπως απαιτούσε ο νόμος και ευελπιστούσε ο νομοθέτης. Τούτο συνέβη, διότι σύμπασα η Αντιπολίτευση θεώρησε τη νομοθετική τροποποίηση της συνταγματικής διαδικασίας επιλογής των επικεφαλής της δικαστικής εξουσίας, αντισυνταγματική.

Η παταγώδης αυτή αποτυχία της πρώτης εφαρμογής του νόμου κατέστησε τη νέα διαδικασία επιλογής στην πράξη ανενεργό και έπληξε ανεπανόρθωτα τη νομιμοποιητική δύναμη και, τελικά, το ίδιο το κύρος του νόμου. Υπονόμευσε εξ αυτού του λόγου και την μελλοντική εφαρμογή του, η οποία καθίσταται πλέον προβληματική.

2. Με το άρθρο 1 του νόμου 3841/2010 προβλέφθηκε, πριν από την τελική εισήγηση του αρμόδιου υπουργού και πριν τη σχετική απόφαση του Υπουργικού Συμβουλίου και την έκδοση του Προεδρικού Διατάγματος, η *διατύπωση γνώμης* από τη Διάσκεψη των Προέδρων της Βουλής επί ενός καταλόγου υποψηφίων που προτείνονται από τον

* Καθηγητής Συνταγματικού Δικαίου, Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Υπουργό, η οποία όμως δεν δεσμεύει τον Υπουργό στην εισήγησή του. Η παρεμβολή ενός 'οργάνου' της Βουλής στη συνταγματικά προβλεπόμενη και ρυθμιζόμενη διαδικασία επιλογής από την εκτελεστική εξουσία του Προεδρείου των Ανωτάτων Δικαστηρίων της χώρας, καθιστά τη διοικητική διαδικασία επιλογής από απλή σύνθετη και καθιερώνει μια 'χαλαρή' μορφή διασταύρωσης των εξουσιών – νομοθετικής και δικαστικής εξουσίας–, χωρίς αυτή να προβλέπεται ή να υπονοείται από το Σύνταγμα. Και πάντως είναι αμφίβολο –και εν πάση περιπτώσει είναι ερευνητέον– αν είναι συνταγματικά επιτρεπτή.

Οι αμφιβολίες ως προς τη συνταγματικότητα του νομοθετικού εγχειρήματος ενισχύονται, πάντως, και από το γεγονός ότι ο κοινός νομοθέτης ενεργεί αγνοώντας και την πρόσφατη βούληση του αναθεωρητικού νομοθέτη, ο οποίος απέρριψε κάθε ιδέα αναθεώρησης της σχετικής συνταγματικής πρόβλεψης της παραγράφου 5 του άρθρου 90, παρόλο που την είχε συμπεριλάβει στις αναθεωρητέες διατάξεις και είχαν υποβληθεί ποικίλες προτάσεις για την αναθεώρησή της. (Βλέπε σχετικά την εισήγηση του Γενικού Εισηγητή της πλειοψηφίας Ευάγγελου Βενιζέλου στην Ολομέλεια της Αναθεωρητικής Βουλής σε ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ, Η Αναθεώρηση του Συντάγματος: Συνολικό σχέδιο για την Ελλάδα του 21^{ου} αιώνα, Συναινετική αναθεώρηση, II, Αντ. Σάκκουλας, 1998, σ. 147 και 205). Στην πρόταση Αναθεώρησης των βουλευτών του ΠΑΣΟΚ που κατατέθηκε στη Βουλή το 1997, η αρμοδιότητα προεπιλογής των προσώπων από τα οποία το Υπουργικό Συμβούλιο θα έκανε την επιλογή των Προέδρων και των Αντιπροέδρων είχε ανατεθεί στο Ανώτατο Δικαστικό Συμβούλιο. Παρόμοια πρόταση αναθεώρησης είχε κάνει και η Ν.Δ. Αλλά και οι άλλες προτάσεις κινούνταν προς την ίδια κατεύθυνση και οι περισσότερες συνέκλιναν στην ανάθεση της σχετικής αρμοδιότητας προεπιλογής στην Ολομέλεια των Ανωτάτων Δικαστηρίων (Βλέπε και Ι.Μ. ΒΑΡΒΙΤΣΙΩΤΗ, Η Ελλάδα μπροστά στο 2000, Ένα νέο συνταγματικό πλαίσιο, Αντ. Σάκκουλας, 1998, σ. 209). Βασικός άξονας όλων σχεδόν των προτάσεων ήταν ο σεβασμός του συνταγματικού κανόνα της «εσωτερικής», δια του Ανωτάτου Δικαστικού Συμβουλίου, αποκλειστικά, κρίσης και αξιολόγησης της ικανότητας των δικαστικών λειτουργών για τις «προαγωγές, τοποθετήσεις τους» κλπ. Κανόνας που καθιερώνεται στο άρθρο 90 παρ. 1 Σ.

Ο νόμος 3841/2010 με το άρθρο 1 αγνόησε όλες αυτές τις προτάσεις και τελικά τη βούληση του αναθεωρητικού νομοθέτη, ο οποίος είχε καταλήξει μετά από συζήτηση να μη πειράξει τη σχετική διάταξη του Συντάγματος του 1975. Είναι αλήθεια ότι ο εφαρμοστής ή ερμηνευτής του Συντάγματος δεν είναι υποχρεωμένος να ακολουθεί την ιστορική ερμηνεία αναζητώντας, πάση θυσία, τη βούληση του ιστορικού νομοθέτη. Όταν όμως απομακρύνεται ή αποκλίνει από αυτήν, θα πρέπει να στηρίζεται, τουλάχιστον, σε μια άλλη ερμηνευτική μέθοδο, π.χ. στη

συστηματική ερμηνεία, που να είναι πειστική και λογικά θεμελιωμένη, κάτι που δεν φαίνεται να έκανε στην προκειμένη περίπτωση ο εφαρμοστής του άρθρου 90 παρ. 5.

Δεν αγνόησε όμως μόνον τη βούληση του αναθεωρητικού ο κοινός νομοθέτης, ανάλογη και μάλιστα απερίφραστη αυτή τη φορά περιφρόνηση έδειξε ο Υπουργός Δικαιοσύνης και προς τη γνώμη της Διοικητικής Ολομέλειας του Συμβουλίου Επικρατείας, το οποίο όταν κλήθηκε από τον ίδιο τον Υπουργό να εκφέρει γνώμη κατέληξε με μεγάλη πλειοψηφία στην αντισυνταγματικότητα του νόμου. (Βλέπε Πρακτικό της Διοικητικής Ολομέλειας 2/2010). Η δημοσίευση της «απόφασης-γνώμης» συνάντησε απαξιωτικούς, δυστυχώς, χαρακτηρισμούς του Υπουργού της Δικαιοσύνης.

Πάντως, ανεξάρτητα από τις κρίσεις νομοθετικής πολιτικής που θα μπορούσε να διατυπώσει κανείς σχετικά με τη σκοπιμότητα και τη θεσμική χρησιμότητα ή λειτουργικότητα της νομοθετικής πρωτοβουλίας του Υπουργού Δικαιοσύνης, εκείνο που παραμένει και υπονομεύει το κύρος του νόμου είναι η ένσταση της αντισυνταγματικότητας, που προέβαλε η Διοικητική Ολομέλεια του Συμβουλίου της Επικρατείας και ακολούθησαν τα κόμματα της Αντιπολίτευσης στη Διάσκεψη των Προέδρων.

Είναι ανάγκη, επομένως, να διερευνηθούν διεξοδικά οι λόγοι της αντισυνταγματικότητας, διότι μαζί της δοκιμάζεται η ερμηνευτική μέθοδος, που αρμόζει στις συνταγματικές διατάξεις που θεσπίζουν δικαιοκρατικές εγγυήσεις και μάλιστα ειδικά υπέρ της ανεξαρτησίας των δικαστικών λειτουργιών, καθώς και η δυνατότητα εφαρμογής στη συγκεκριμένη περίπτωση της αρχής της διάκρισης των εξουσιών σε συνάρτηση με την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας. Μια συνάντηση συνταγματικών αρχών που δεν μπορεί να αποφευχθεί.

Οι λόγοι αντισυνταγματικότητας της νέας διαδικασίας επιλογής των Προεδρείων των Ανωτάτων Δικαστηρίων

3. Είναι προφανές, και αυτό συνάγεται εύκολα τόσο από την αιτιολογική έκθεση όσο και από τη λογική του νόμου, ότι απώτερος σκοπός του είναι να διασφαλίσει επιλογή της δικαστικής ηγεσίας που να συναντά τη μεγαλύτερη δυνατή συναίνεση της ‘πολιτικής’ εξουσίας, μέσα από μια διαδικασία που διέπεται από την αρχή της διαφάνειας και του δημόσιου ελέγχου. Παράλληλα, πιστεύεται ότι η διαδικασία αυτή φέρει από μόνη της τα εχέγγυα της αντικειμενικής και αξιοκρατικής αξιολόγησης. Ο σκοπός είναι θεμιτός. Το ερώτημα είναι αν η διαδικασία ανταποκρίνεται πράγματι στον σκοπό και αν διαδικασία και σκοπός εναρμονίζονται με τη θεμελιώδη δικαιοκρατική εγγύηση της

ανεξαρτησίας της δικαιοσύνης, που διέπει την οργάνωση της δικαστικής εξουσίας και τις προαγωγές των δικαστικών λειτουργών.

Θα πρέπει κατ' αρχήν να διευκρινιστούν τα όρια της διαπλαστικής εξουσίας του νομοθέτη στην προκειμένη περίπτωση. Ο νόμος για την οργάνωση των δικαστηρίων και άρα και η επίμαχη τροποποίηση αποτελεί νόμο *‘οργανικό’ του Συντάγματος και όχι εκτελεστικό*, όπως λέγεται, δηλαδή νόμο που είναι οργανικά, αναπόσπαστα, δεμένος με την οργάνωση και λειτουργία του θεσμού και δεν μπορεί να καταργηθεί χωρίς να αντικατασταθεί. Τέτοιος είναι και ο νόμος που προβλέπεται από την παράγραφο 5 του άρθρου 90 του Συντάγματος και αφορά «τις προαγωγές στις θέσεις του προέδρου, και του αντιπροέδρου του Συμβουλίου της Επικρατείας, του Αρείου Πάγου και του Ελεγκτικού Συνεδρίου», που «ενεργούνται ... με επιλογή μεταξύ των μελών του αντίστοιχου ανωτάτου δικαστηρίου, όπως νόμος ορίζει». Πρόκειται άρα για νόμο οργανικό του Συντάγματος, συνυφασμένο, ταυτισμένο με την οργάνωση και διαδικασία του θεσμού της *‘επιλογής’* της ηγεσίας, όπως την καθορίζει το ίδιο το Σύνταγμα και από την οποία ο οργανικός νόμος δεν μπορεί να αποστεί ούτε να τη θίξει. Άλλωστε η επιφύλαξη *‘όπως νόμος ορίζει’* αναφέρεται και δεν μπορεί παρά να αναφέρεται αποκλειστικά και μόνο στα *κριτήρια, ουσιαστικά και τυπικά της επιλογής και όχι στη διαδικασία που ορίζεται κατά βάση από το Σύνταγμα*. Μόνον τις τεχνικές ή τυπικές λεπτομέρειες εφαρμογής της όλης διαδικασίας – μεταξύ των οποίων είναι και οι προθεσμίες– μπορεί να διαπλάσει ο οργανικός νομοθέτης. Η διαπλαστική ευχέρειά του είναι άρα εδώ περιορισμένη και σαφώς οριοθετημένη. Και πάντως δεν είναι τόσο ευρεία ούτε τόσο δημιουργική όσο η εξουσία που αντλεί ο νομοθέτης από τις επιφυλάξεις του νόμου, που προβλέπονται για την οργάνωση και άσκηση των ατομικών δικαιωμάτων, τους καλούμενους κατά κυριολεξία *‘εκτελεστικούς νόμους’* του Συντάγματος. Όταν ενεργεί στο πλαίσιο της εξουσίας που του παρέχει μια επιφύλαξη του νόμου, ο νομοθέτης έχει ευρύτατη ευχέρεια να *‘ρυθμίζει’* την άσκηση ενός δικαιώματος, αρκεί να μην θίγει τον πυρήνα του, να μην δημιουργεί ανισότητες και να θεσπίζει ρύθμιση που να συνάπτεται με τον σκοπό του νόμου. Αντίθετα, στους οργανικούς του Συντάγματος νόμους ο κοινός νομοθέτης περιορίζεται στο να ρυθμίζει την οργάνωση της λειτουργίας ενός συνταγματικού θεσμού, όπως κατά βάση οργανώνεται από το ίδιο το Σύνταγμα χωρίς να μπορεί να προσθέσει ή να αφαιρέσει τι. Αυτή είναι η πρώτη υποθήκη της περιορισμένης διαπλαστικής εξουσίας του νομοθέτη.

4. Ο οργανικός νόμος εξάλλου της παραγράφου 5 του άρθρου 90 φέρει και μια άλλη υποθήκη, είναι ένα νόμος που εξειδικεύει και ενεργοποιεί μια συνταγματική διαδικασία, η οποία είναι *ειδική και μάλιστα εξαιρετική σε σχέση με τη διαδικασία που διέπει τις προαγωγές*

όλων των άλλων δικαστικών λειτουργιών, που οργανώνονται από το ίδιο άρθρο. Η διάταξη της παραγράφου 5 καθιερώνει άρα μία ειδική και ρητή απόκλιση από τον γενικό κανόνα του άρθρου 90 και ως τέτοια θα πρέπει να ερμηνεύεται στενά. Αυτή είναι η δεύτερη ερμηνευτική υποθήκη.

Η ειδική αυτή συνταγματική διάταξη θα πρέπει να ερμηνεύεται στενά και για έναν επί πλέον λόγο: καθιερώνει με την παρεμβολή της εκτελεστικής εξουσίας και ειδικά του Υπουργικού Συμβουλίου στις προαγωγές σε θέσεις προέδρου και αντιπροέδρου των Ανωτάτων Δικαστηρίων, *μία απόκλιση από τη συνταγματική αρχή της διάκρισης των εξουσιών, εισάγοντας μια μορφή διασταύρωσης της εκτελεστικής με τη δικαστική εξουσία. Από τη θεμελιώδη συνταγματική αρχή της διάκρισης των εξουσιών συνάγεται ο ερμηνευτικός κανόνας ότι κάθε μορφή διασταύρωσης των εξουσιών, που δεν καθιερώνεται από το Σύνταγμα, είναι μεν επιτρεπτή και πάντως δεν αποκλείεται, πρέπει όμως να αντιμετωπίζεται ως απόκλιση και να ερμηνεύεται περιοριστικά. Ο κοινός νομοθέτης έχει μεν την εξουσία να επιβάλει νομοθετικά μιας μορφής διασταύρωση των εξουσιών, μόνον όμως όταν δεν αποκλείεται από το ίδιο το Σύνταγμα ή όταν το Σύνταγμα δεν την οργανώνει το ίδιο με τρόπο ειδικό, όπως συμβαίνει στην προκειμένη περίπτωση με το άρθρο 90 παρ. 5. Αυτή είναι η τρίτη ερμηνευτική υποθήκη του άρθρου.*

5. Έτσι, αν ερμηνευτεί υπό αυτό το πρίσμα και ειδικά υπό το φως της αρχής της διάκρισης των εξουσιών, η επίμαχη νομοθετική τροποποίηση δύσκολα βγαίνει αλώβητη από τη δοκιμασία του ελέγχου της συνταγματικότητας.

Πρώτον, διότι το άρθρο 1 του νόμου 3841/2010 τροποποιεί τη συνταγματική διαδικασία επιλογής της ηγεσίας της Δικαιοσύνης καθιερώνοντας ένα νέο στάδιο και παρεμβάλλοντας ένα νέο όργανο, τη Διάσκεψη των Προέδρων. *Η διοικητική διαδικασία από απλή γίνεται σύνθετη. Στην διαδικασία επιλογής συμπράττει και η Βουλή δια μέσου ενός 'οργάνου' της, της Διάσκεψης των Προέδρων, προεπιλέγοντας έναν αριθμό υποψηφίων από αυτόν που έχει ήδη επιλέξει αρχικά ο Υπουργός.*

Υποστηρίζεται ότι η παρεμβολή της Βουλής δεν αλλοιώνει τη διαδικασία που ορίζει το Σύνταγμα στην παράγραφο 5 του άρθρου 90, αφού η Βουλή δεν ασκεί στην προκειμένη περίπτωση αποφασιστική αρμοδιότητα, αλλά μόνον γνωμοδοτική και μάλιστα μη δεσμευτική για τον Υπουργό και το Υπουργικό Συμβούλιο. Το επιχείρημα είναι ασθενές, διότι το κρίσιμο νομικό ζήτημα δεν είναι αν η παρεμβολή της Βουλής με τη διατύπωση γνώμης από τη Διάσκεψη των Προέδρων είναι δεσμευτική ή μη για τον Υπουργό, αλλά αν η νέα διαδικασία με παρέμβαση οργάνου της Βουλής αλλοιώνει ή όχι την καθορισμένη από το Σύνταγμα διαδικασία ανάθεσης αποκλειστικά στον Υπουργό και στο Υπουργικό Συμβούλιο της ευθύνης επιλογής της ηγεσίας της Δικαιοσύνης. Το Υπουργικό

Συμβούλιο εξοπλίζεται από το Σύνταγμα *μόνον αυτό* με αρμοδιότητα επιλογής της ηγεσίας της Δικαιοσύνης.

Την αρμοδιότητά του την ασκεί *κατά ρητή και ειδική συνταγματική επιταγή μόνο του και δεν δύναται ούτε να την αποποιηθεί ούτε να τη μοιραστεί με άλλο όργανο χωρίς συνταγματική αναθεώρηση*. Η ακολουθητέα διαδικασία είναι υποχρεωτική για τον Υπουργό και το Υπουργικό Συμβούλιο. Κάθε παρέκβαση ή παρέκκλιση από αυτήν συνεπάγεται ακυρότητα της διαδικασίας, ακόμη και όταν η παρέκβαση έχει προβλεφθεί από το νόμο. Η εκτελεστική εξουσία συνολικά, Υπουργός, Υπουργικό Συμβούλιο και Πρόεδρος Δημοκρατίας, βαρύνονται με την υποχρέωση τήρησης της διαδικασίας που ορίζει επιτακτικά η παράγραφος 5 του άρθρου 90. Με τον νόμο 3841/2010, αντίθετα, εκτός από τον Υπουργό Δικαιοσύνης, *εξοπλίζεται επιπρόσθετα ένα άλλο όργανο με αρμοδιότητα διατύπωση γνώμη επί της 'επιλογής'*. Είναι αναμφίβολο ότι η παρεμβολή του οργάνου αυτού και η διατύπωση γνώμης από το ίδιο γίνεται με το νόμο υποχρεωτική, η δε τυχόν παράλειψή της στο μέλλον συνιστά παράβαση ουσιώδους τύπου της διαδικασίας, η οποία συνεπάγεται απόλυτη ακυρότητα. Δεν είναι δυνατόν, δηλαδή, ο Υπουργός να παραλείψει τη δική του νομοθετική διαδικασία και να παρακάμψει τη διατύπωση γνώμης από τη Διάσκεψη των Προέδρων, χωρίς η παράλειψη αυτή να οδηγήσει σε ακυρότητα. Ο Υπουργός βρίσκεται όμως έτσι εγκλωβισμένος ανάμεσα σε δύο τυπικές υποχρεώσεις που αλληλοσυγκρούονται: στην τήρηση της διαδικασίας όπως την προβλέπει το Σύνταγμα και στην τήρηση μιας άλλης διαφορετικής από την προηγούμενη που την επιβάλλει ο νομοθέτης. Το δράμα του είναι ότι όποια και αν παραβεί, η ενέργειά του συνεπάγεται ακυρότητα.

Δεύτερον, με τον ίδιο νόμο ανατίθεται στη Βουλή αρμοδιότητα συμμετοχής στην 'προεπιλογή' Προέδρων ή Αντιπροέδρων χωρίς να προβλέπεται ή να υπονοείται από το άρθρο 90 παρ. 5, που ρυθμίζει το θέμα ειδικά, κατ' εφαρμογή μιας διασταλτικής ερμηνείας της ρήτρας 'όπως νόμος ορίζει'. Η διασταλτική ερμηνεία αντιτίθεται ωστόσο στην προκειμένη περίπτωση στον *γενικό συνταγματικό κανόνα* που απορρέει από το άρθρο 90 παρ. 1 Σ, που ρυθμίζει τις προαγωγές γενικά των δικαστικών λειτουργιών. Αυτές συντελούνται όλες με απόφαση του Ανωτάτου Δικαστικού Συμβουλίου, άρα από ένα σώμα ειδικό που αποτελείται από δικαστικούς, καθιερώνοντας έτσι ένα είδος εσωτερικής κρίσης. Από τον κανόνα της κρίσης και αξιολόγησης των λειτουργιών από τους ίδιους του δικαστικούς, δια μέσου του ΑΔΣ, αποκλίνει το άρθρο 90 παρ. 5 Σ, το οποίο ως εξαίρεση και διάταξη ειδική θα πρέπει υποχρεωτικά να *ερμηνεύεται στενά*.

Τρίτον, η ίδια ερμηνεία αντιστρατεύεται και τη θεμελιώδη συνταγματική αρχή οργάνωσης της άσκησης των κρατικών λειτουργιών,

δηλαδή την αρχή της διάκρισης τους. Η εφαρμογή της κρίσιμης νομοθετικής διάταξης θα πρέπει να καθοδηγείται και από το πνεύμα της αρχής αυτής, που επιτάσσει μεταξύ των άλλων τη διασφάλιση της πλήρους ανεξαρτησίας της δικαστικής εξουσίας από την πολιτική εξουσία.

6. Αντιτάσσεται, ακόμη, ότι τα προηγούμενα δεν ισχύουν στην περίπτωση ανάθεσης αρμοδιότητας στη Βουλή, σε όργανο δηλαδή που έχει άμεση δημοκρατική νομιμοποίηση και εκφράζει κατά τρόπο ευθύ τη λαϊκή κυριαρχία. Αυτό επιβεβαιώνεται, λένε, και με το τεκμήριο αρμοδιότητας που συντρέχει υπέρ της Βουλής. Κάθε φορά, δηλαδή, που ανακύπτει μια ερμηνευτική αμφιβολία ως προς το αν είναι ή δεν είναι εξοπλισμένο ένα κρατικό όργανο, κυρίως της εκτελεστικής εξουσίας, με την άσκηση ορισμένης συνταγματικής αρμοδιότητας, τότε δυνάμει του τεκμηρίου αυτού μπορεί η αμφισβητούμενη αρμοδιότητα να θεωρηθεί ότι ανήκει κατά τεκμήριο στη Βουλή. Αυτό κάνει και ο νόμος Καστανίδη: αφού το άρθρο 90 παρ. 5 δεν το αποκλείει και πάντως δεν το απαγορεύει ρητά και αφού «νόμος ορίζει τον τρόπο και τα κριτήρια επιλογής», η νομοθετική ανάθεση αρμοδιότητας προ-επιλογής, και μάλιστα με τη μορφή γνώμης στο όργανο που εκφράζει κατ' εξοχήν τη λαϊκή κυριαρχία, όχι απλώς επιτρέπεται και δικαιολογείται, αλλά είναι σύμφωνη μαζί της.

7. Το επιχείρημα είναι κατά τη γνώμη μου χωλό: πρώτον διότι το τεκμήριο αρμοδιότητας είναι ένα κριτήριο ερμηνευτικό που επιλύει ερμηνευτικές αμφισημίες συνταγματικών διατάξεων και δεν εξουσιοδοτεί σε καμία περίπτωση τη νομοθετική εξουσία να «αναθέτει στον εαυτό της» νέες, πρόσθετες αρμοδιότητες διαταράσσοντας την ισορροπία των αρμοδιοτήτων που επιβάλλει το ίδιο το Σύνταγμα. Δεύτερον, η λαϊκή κυριαρχία είναι, βέβαια, η πρωταρχική οργανωτική αρχή του πολιτεύματος και η πλέον θεμελιώδης συνταγματική αρχή, που η επίκλησή της λειτουργεί ως τίτλος νομιμοποιητικός όλων των εξουσιών και παράλληλα ως ύπατη ερμηνευτική αρχή των συνταγματικών διατάξεων, που οργανώνουν κυρίως την άσκηση κρατικών λειτουργιών. Το ίδιο όμως το άρθρο 1 παρ. 3 Σ, που την καθιερώνει, προβλέπει ρητά και επιτακτικά ότι όλες οι εξουσίες, ακόμη και η νομοθετική, που πηγάζουν από το Λαό, οφείλουν να ασκούνται *όπως ορίζει το Σύνταγμα*. Και η συνταγματική αρχή που καθορίζει το πως οργανώνονται και ασκούνται οι κρατικές εξουσίες, στις οποίες περιλαμβάνεται φυσικά και η νομοθετική, είναι η αρχή της διάκρισης των εξουσιών. *Η λαϊκή κυριαρχία, επομένως, ασκείται μέσα στα όρια και με βάση τις επιταγές που προδιαγράφει το άρθρο 26 του Συντάγματος*. Η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, αν και πρωταρχική συνταγματική αρχή,

δεν βρίσκεται τυπικά πιο πάνω από την αρχή της διάκρισης της εξουσιών, δεν διαθέτει υπέρτερη τυπική ισχύ. Η τυπική ισοτιμία των δύο αρχών δεν αναιρεί ούτε αντιφάσκει τη θεσμική υπεροχή της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας έναντι των άλλων εξουσιών που υπόκεινται στο νόμο και οφείλουν να ενεργούν πάντα σύμφωνα με το νόμο. Και πάντως η θεσμική και λογική προτεραιότητα της νομοθετικής έναντι των άλλων εξουσιών δεν νομιμοποιεί την πρώτη να νομοθετεί αγνοώντας την αρχή της διάκρισης των εξουσιών και τους κανόνες που απορρέουν από αυτήν ούτε να οικειοποιείται αρμοδιότητες που ανήκουν εκ του Συντάγματος σε άλλες εξουσίες (βλέπε για τη σχέση της διάκρισης των εξουσιών με την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, ΑΝΤ. ΜΑΝΙΤΑΚΗ, Κράτος Δικαίου, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1994, σ. 324-327).

Οι δύο θεμελιώδεις συνταγματικές αρχές διαθέτουν ένα διαφορετικό πεδίο εφαρμογής και, πάντως, επιτελούν διαφορετική κανονιστική λειτουργία. Η ρυθμιστική τους ύλη είναι διαφορετική. Θα έλεγα μάλιστα, σε ό, τι αφορά την οργάνωση των κρατικών λειτουργιών, ότι η αρχή της διάκρισής τους έχει προτεραιότητα εφαρμογής απέναντι στη λαϊκή κυριαρχία. Η επίκληση πάντως της λαϊκής κυριαρχίας δεν δικαιολογεί τον παραμερισμό της διάκρισης των λειτουργιών ούτε απενεργοποιεί τους κανόνες που απορρέουν από αυτήν, όπως είναι η κατανομή των εξουσιών και οι διαδικασίες που οργανώνουν και εγγυώνται την ανεξαρτησία της δικαιοσύνης. *Η Βουλή οφείλει και αυτή να ενεργεί και να αποφασίζει σεβόμενη τους κανόνες που απορρέουν από την αρχή της διάκρισης των εξουσιών, οι οποίοι έχουν βέβαια ισχύ συνταγματική.*

Αυτό σημαίνει ότι κάθε είδους διασταύρωση των εξουσιών, όπως αυτή που καθιερώνει ο νόμος Καστανίδη, μεταξύ της Βουλής και της δικαστικής εξουσίας, πέρα από τη διασταύρωση που καθιερώνει το άρθρο 90 παρ. 5 μεταξύ εκτελεστικής και δικαστικής εξουσίας, θα πρέπει να προβλέπεται ή να υπονοείται από το Σύνταγμα και όχι απλώς από το νόμο. Είναι αλήθεια, γράφει ο Μάνεσης, ότι «πέραν των περιπτώσεων ‘διασταυρώσεως των εξουσιών’ τας οποίας θεσπίζει το Σύνταγμα, ο κοινός νομοθέτης –η νομοθετική εξουσία– δύναται να καθιερώσει και άλλας, υπό την προϋπόθεσιν βεβαίως ότι εις την συγκεκριμένην περίπτωσιν δεν έχει καθοριστεί εκ του συντάγματος ως αποκλειστικώς αρμόδιο προς διενέργειαν κρατικών τινών πράξεων ωρισμένον κρατικόν όργανον. Πράγματι, εφ’ όσον το ισχύον τυπικόν –γραφτόν και αυστηρόν– Σύνταγμα καθιερώνει την διάκρισιν των εξουσιών, η βάσει αυτής ενεργούμενη κατανομή της ασκήσεως της κρατικής εξουσίας εις διάφορα όργανα δεν είναι δυνατόν να τροποποιηθεί δια συνήθους νόμου».

Από τα προηγούμενα συνάγεται ότι ναι μεν το Σύνταγμα και ειδικά η αρχή της διάκρισης των εξουσιών δεν αποκλείει την ανάθεση δια νόμου διοικητικής λειτουργίας σε όργανο της νομοθετικής εξουσίας,

όπως είναι η Βουλή ή και Τμήμα αυτής, ωστόσο όταν έχει καθοριστεί από το ίδιο το Σύνταγμα αρμόδιο κρατικό όργανο για την επιτέλεση της εν λόγω λειτουργίας, όπως το Υπουργικό Συμβούλιο για την επιλογή της ηγεσίας της Δικαιοσύνης, η προσθήκη και άλλου οργάνου, της διάσκεψης των Προέδρων, στη διαδικασία επιλογής και η καθιέρωση με τον τρόπο αυτό μιας νέας μορφής διασταυρώσεως –έστω και χαλαρής – δεν συμβιβάζεται με τη λογική της διάκρισης των εξουσιών. Δεν μειώνεται ούτε αναιρείται η προσβολή αυτή από το γεγονός ότι η παρεμβολή της Διάσκεψης των Προέδρων στη διαδικασία είναι απλώς γνωμοδοτική και μάλιστα μη δεσμευτική για τον Υπουργό. Παραβίαση συνταγματικά καθοριζόμενης διαδικασίας δεν παύει να αποτελεί προσβολή ακόμη και όταν είναι ήπια. Ούτε μπορεί να αντισταθμιστεί από την ανάγκη προστασίας ενός άλλου συνταγματικού αγαθού. Η παραβίαση συνταγματικών διατάξεων διαδικαστικού χαρακτήρα, επειδή είναι τυπικές, δεν είναι δυνατόν να δικαιολογηθεί από κανένα λόγο δημοσίου συμφέροντος ούτε μπορεί να αντισταθμιστεί χάριν της προστασίας άλλου συνταγματικού αγαθού ή σκοπού. Η παραβίασή τους είναι, πάντα και άνευ ετέρου, αθέμιτη.

8. Ανακεφαλαιώνοντας ως προς τους λόγους αντισυνταγματικότητας, θα λέγαμε ότι τόσο η γραμματική όσο κυρίως η συστηματική ερμηνεία του άρθρου 90 παρ. 5 Σ, το οποίο συστηματικά εντάσσεται στη ρύθμιση των προαγωγών, μεταθέσεων και τοποθετήσεων κλπ. των δικαστικών λειτουργών, οι οποίες πραγματοποιούνται από το Ανώτατο Δικαστικό Συμβούλιο, δεν αφήνει περιθώριο αναγνώρισης στον κοινό νομοθέτη εξουσίας ανάθεσης αρμοδιότητας της Βουλής στη διαδικασία επιλογής από το Υπουργικό Συμβούλιο των Προεδρείων των Ανωτάτων Δικαστηρίων. Το άρθρο 90 παρ. 5 Σ εισάγει μια μορφή διασταύρωσης των εξουσιών, η οποία, ως απόκλιση από τη συνταγματική αρχή της διάκρισης, δεν μπορεί παρά να ερμηνεύεται στενά και να μην επιδέχεται εξ αυτού του λόγου νομοθετική ‘διεύρυνση’ ή προσθήκη «πρόσθετης διαδικασίας» και παρεμβολή άλλου οργάνου.

Η επίκληση της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας δεν αρκεί εξάλλου από μόνη της να δικαιολογήσει μια νομοθετική αναδιάταξη εξουσιών και διαδικασίας που ορίζεται και προβλέπεται στο Σύνταγμα από ρητή διάταξη. Η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας δεν αντιμάχεται την αρχή της διάκρισης των εξουσιών ούτε είναι δυνατόν η απλή επίκληση της πρώτης να δικαιολογήσει την παράκαμψη ή τον παραμερισμό της δεύτερης. Η ανεξαρτησία της δικαιοσύνης και ειδικά των δικαστικών λειτουργών άλλωστε δεν αποτελεί απλώς μια εγγύηση δικαιοκρατική, αλλά και ένα αίτημα της δημοκρατικής αρχής, διότι διασφαλίζει το σεβασμό της γενικής βούλησης, όπως αυτή εκδηλώνεται συνταγματικά, κυρίως με τη θέσπιση των νόμων.

Οι παράπλευρες θεσμικές και πολιτικές συνέπειες: η δικαστική εξουσία αντιμέτωπη με την πολιτική

9. Παράλληλα, όμως, με την αντισυνταγματικότητα της νέας ρύθμισης, υπάρχουν και λόγοι δικαιοπολιτικής φύσεως που στρέφονται κατά του νόμου. Το δημοκρατικό αίτημα του δημόσιου ελέγχου της δικαστικής εξουσίας –που και αυτό προβάλλεται ως δικαιολογία της παρεμβολής της Βουλής– είναι, στην προκειμένη περίπτωση, άτοπο. Και τούτο όχι μόνο διότι η συγκεκριμένη ακρόαση των ‘υποψηφίων’ δεν εξυπηρετεί αντικειμενικά ένα τέτοιο σκοπό, δηλαδή ‘ελεγκτικό’, αφού πρόκειται για ακρόαση προκειμένου να δικαιολογηθεί κρίση προεπιλογής, η οποία όμως δεν αιτιολογείται (!). Πρόκειται για ακρόαση υποψηφίων που γίνεται χωρίς ‘σκοπό’ και η οποία οδηγεί σε ‘προεπιλογή’ και, άρα, σε κρίση και αξιολόγηση δικαστικών λειτουργών, που δεν είναι δυνατόν να αιτιολογηθεί, είτε διότι κάτι τέτοιο δεν επιτρέπεται είτε διότι είναι πρακτικά και θεσμικά αδύνατον να γίνει.

Ακρόαση εξάλλου είναι νοητή στα συστήματα της εκλεγόμενης δικαιοσύνης, όπως είναι το αμερικανικό, όπου οι δικαστές επιλέγονται με εκλογή βάσει προγράμματος δικαιοδοτικής πολιτικής που υπερασπίζονται οι ίδιοι, κάτι που είναι εντελώς ξένο και αντίθετο με το ηπειρωτικό σύστημα επιλογής και προαγωγής δικαστών, που είναι ισόβιοι και ανήκουν οργανικά σε ένα σώμα ανεξάρτητων δημόσιων λειτουργών, εξοπλισμένων με εγγυήσεις προσωπικής και λειτουργικής ανεξαρτησίας. Γι’ αυτό και είναι δύσκολο να φανταστεί κανείς σε αυτό το σύστημα το είδος της ακρόασης των δικαστών και κυρίως το είδος των ερωτήσεων που μπορεί να απευθύνει ένα πολιτικός σε ένα δικαστή που είναι υποχρεωμένος να τηρεί απόλυτη διακριτικότητα και ανεξαρτησία γνώμης και να απέχει ως τρίτος από κάθε είδους δηλώσεις ως προς την άσκηση των καθηκόντων του.

Δεν παύει ωστόσο η άτοπη και αδικαιολόγητη αυτή διαδικασία να έχει δυσμενείς θεσμικές και πολιτικές επιπτώσεις. Πρώτον, στην ανεξαρτησία και στο κύρος των δικαστικών λειτουργών που είναι επιλέξιμοι και δεν επελέγησαν από τον Υπουργό στην πρώτη φάση της διαδικασίας ή επελέγησαν μεν αλλά ‘κόπηκαν’ από τη Διάσκεψη των Προέδρων μετά την ακρόαση, άνευ λόγου και αιτίας. Η δημόσια αυτή ‘έκθεση’ της υπηρεσιακής προσωπικότητας ανωτάτων δικαστικών, οι οποίοι από τη φύση του λειτουργήματός τους έχουν εθιστεί και συμπεριφέρονται με απόλυτη διακριτικότητα και ουδετερότητα, δεν μπορεί παρά να βλάπτει και να θίγει ανεπανόρθωτα τόσο τη δημόσια όσο και την υπηρεσιακή τους εικόνα. Δημιουργεί ούτως ή άλλως για αυτούς που δεν επελέγησαν ένα ‘δυσμενές’ ή ‘δυσάρεστο’ προηγούμενο, τους χρεώνει με μια δημόσια ‘αρνητική’ κρίση, η οποία τους ‘στιγματίζει’ και

θα τους ακολουθεί για πάντα. Και πάντως ήδη η πρώτη προ-επιλογή του Υπουργού, εκείνη των έξι, θέτει πολλά τυπικά και ουσιαστικά ερωτήματα: «πριν ζητηθεί η γνώμη της Διάσκεψης των Προέδρων της Βουλής, το Υπουργικό Συμβούλιο με εισήγηση του ως άνω Υπουργού προεπιλεγεί έξι από τους δικαστικούς λειτουργούς που έχουν τα τυπικά προσόντα κατά περίπτωση» (νόμος 3841/2008, άρθρο 1).

Ποια είναι η συνέπεια της ιεραρχικής κατάταξής τους; Τι δηλώνει η ίδια, αξιολογική κατάταξη; δημιουργεί προηγούμενο οιονεί επετηρίδας που πρέπει να γίνεται σεβαστό σε κάθε νέα προεπιλογή; Όσοι παρελήφθησαν, είναι καταδικασμένοι να παραλείπονται εσαεί; Πως δικαιολογείται μια νέα κατάταξη των υποψηφίων σε νέα διαδικασία επιλογής, η οποία δεν ακολουθεί την προηγούμενη; Ότι άλλαξε εν τω μεταξύ γνώμη ο Υπουργός; Αν ναι γιατί, αν όχι γιατί τότε προέβη σε νέα προεπιλογή;

Αλλά και αυτούς που επελέγησαν τους χρεώνει η «προεπιλογή» με ένα δυσάρεστο προνόμιο: θα φέρουν εσαεί την υπόνοια της ‘πολιτικής ή κομματικής’ επιλογής και της ενδεχόμενης σύστοιχης ‘υποταγής’, ακόμη και στην περίπτωση που η επιλογή βασίστηκε σε αυστηρά αξιοκρατικά κριτήρια.

Το ‘στίγμα’ της κομματικής εύνοιας των επιλεγόμενων ανωτάτων δικαστικών με τη νέα διαδικασία είναι αναπόφευκτο και πηγάζει από το όργανο που επιλέχτηκε να κάνει την τελική προεπιλογή: τη Διάσκεψη των Προέδρων. Πρόκειται για όργανο της Βουλής, που προβλέπεται από τον Κανονισμό της Βουλής και δεν έχει συνταγματική υπόσταση. Και δεν αποκτά συνταγματική υπόσταση με την παρεμπίπτουσα αναφορά σε αυτό από το άρθρο 101Α παρ. 2, το οποίο το καθιστά αρμόδιο για την επιλογή των προσώπων που στελεχώνουν τις Ανεξάρτητες Αρχές. Διότι την ύπαρξή του δεν την οφείλει στο Σύνταγμα αλλά στον Κανονισμό της Βουλής, που καθορίζει τις αρμοδιότητές του. Οι τελευταίες συνδέονται αποκλειστικά με την εσωτερική λειτουργία της Βουλής. Είναι αρμόδιο κυρίως για θέματα καθαρώς διαδικαστικά και καθορισμού της ημερήσιας διάταξης των συζητήσεων της Βουλής. Η σύνθεσή του είναι κατά βάση διακομματική (βλέπε άρθρο 13 του Κανονισμού της Βουλής). Η μόνη αρμοδιότητα που του επιβλήθηκε εκτός Κανονισμού είναι αυτή που προβλέφτηκε με την αναθεώρηση του 2001 και με βάση την οποία ‘επιλέγει’ με ομοφωνία ή με πλειοψηφία των 4/5 τα μέλη των Ανεξάρτητων Αρχών. Πάντως όργανο συνταγματικό με την ουσιαστική του όρου έννοια δεν είναι ώστε να νομιμοποιείται να κρίνει, αυτό ειδικά, την επιλογή των προσώπων που θα τεθούν επικεφαλής της δικαστικής εξουσίας.

Η οποιαδήποτε σύγκριση ή αναλογία της συνταγματικά προβλεπόμενης αρμοδιότητας για τη στελέχωση των Ανεξάρτητων Αρχών με αυτή που μας απασχολεί εδώ είναι άστοχη. Πρώτον, διότι τα

μέλη των Ανεξάρτητων Αρχών δεν συγκρίνονται με τους δικαστικούς λειτουργούς, ως προς τη θεσμική τους κατάσταση: και αν έχουν προσωπική και λειτουργική ανεξαρτησία, αυτή είναι παροδική, για όσο χρόνο ασκούν τα καθήκοντά τους. Όχι μόνον δεν είναι ισόβια αλλά δεν έχουν απολύτως καμία άλλη συνταγματική εγγύηση που να δικαιολογεί την παρομοίωσή τους με δικαστικούς λειτουργούς. Δεύτερον, διότι στην περίπτωση των ΑΑ η Διάσκεψη των Προέδρων ‘επιλέγει’ για πρώτη φορά τα μέλη τους και δεν καλείται όπως στην επιλογή των Προέδρων και Αντιπροέδρων να ‘κρίνει’ προαγωγή ισόβιων δικαστικών λειτουργούν, με προϋπηρεσία και με ισόβιο καθήκον αμεροληψίας και «πολιτικής ουδετερότητας», επιλέγοντας τους πλέον άξιους μεταξύ των μελών του σώματος.

Υπάρχει όμως και μια άλλη αρνητική θεσμική, ‘πολιτική’ συνέπεια της όλης διαδικασίας που καθιερώνει ο νόμος. Η ανάθεση της αρμοδιότητας επιλογής της ηγεσίας της δικαιοσύνης στη Διάσκεψη των Προέδρων και όχι στη Βουλή ή σε Τμήμα της είναι *υποτιμητική για τη δικαστική εξουσία και το κύρος των δικαστικών λειτουργιών*. Διότι η δικαστική εξουσία είναι μία από τις τρεις εξουσίες, ισότιμη τυπικά με τη νομοθετική, και μόνον το όργανο της νομοθετικής, που είναι η ίδια η Βουλή και όχι οποιοδήποτε υπηρεσιακό όργανο της τελευταίας, μπορεί να αντιπαρατεθεί θεσμικά προς αυτήν.

Το πλέον όμως βαρύ πλήγμα στο κύρος της δικαιοσύνης και στην ανεξαρτησία των δικαστικών λειτουργιών επέρχεται στην προκειμένη περίπτωση από τον έντονα πολιτικό και κομματικό ή διακομματικό χαρακτήρα της Διάσκεψης των Προέδρων. Η σύνθεση του οργάνου είναι διακομματική. Οι αποφάσεις του, που εδώ λαμβάνονται με ομοφωνία ή πλειοψηφία των 4/5, διασφαλίζουν κυρίως ή προϋποθέτουν διακομματική συναίνεση. Η τελευταία βασίζεται αναγκαστικά σε κομματική συμφωνία ή συναλλαγή. Αυτό δείχνει η εμπειρία των Ανεξάρτητων Αρχών. Και αν στην περίπτωση τους αυτό είναι ανεκτό και ίσως από μία σκοπιά και εν μέρει δικαιολογημένο, αφού οι Α.Α. καλούνται να εφαρμόσουν ή να επεξεργαστούν ‘δημόσιες πολιτικές’ στον τομέα που δρουν και απαιτούν για το λόγο αυτό από τα μέλη τους προσόντα και ικανότητες επιλογής και διαμόρφωσης της καταλληλότερης πολιτικής, στο πλαίσιο της γενικότερης κυβερνητικής πολιτικής, στην περίπτωση ωστόσο της δικαστικής εξουσίας και των δικαστικών λειτουργιών τέτοια κριτήρια επιλογής είναι παντελώς ανάρμοστα.

Και έρχομαι στην τελευταία δυσμενή θεσμική συνέπεια του νόμου, που τον καθιστά δικαιοπολιτικά άστοχο και άτοπο. Με τη νέα διαδικασία επιλογής ‘πολιτικοποιείται’, χωρίς λόγο και αιτία, μια διαδικασία που πρέπει να μείνει, και σε αυτό συμφωνούν πιστεύω όλοι, ‘απολιτική’. Διότι το όργανο που παρεμβάλλεται είναι από τη σύνθεση και την

αποστολή του κατ' εξοχήν πολιτικό. Η διακομματική του σύνθεση το δηλώνει με τρόπο απερίφραστο. Αν διαβάσει κανείς προσεκτικά το νέο νόμο θα διαγνώσει ότι ο κυβερνητικός νομοθέτης δεν θέλησε απλώς να εξουδετερώσει τις πολιτικές εντάσεις που είχαν δημιουργηθεί εξ αιτίας ορισμένων 'αμαρτωλών' επιλογών του παρελθόντος, δεν θέλησε απλώς να απαλλαγεί ο ίδιος από την ευθύνη μιας κρίσιμης επιλογής, θέλησε να θέσει προ των ευθυνών τους όλα τα κόμματα και τελικά την πολιτική εξουσία στο σύνολό της. Στην πράξη ο Υπουργός Δικαιοσύνης αποποιήθηκε την ευθύνη που το Σύνταγμα του ανέθεσε και ο αναθεωρητικός νομοθέτης το επιβεβαίωσε. Δίστασε να κρίνει μόνος, χωρίς να επιζητά πολιτικό άλλοθι, και να κάνει αυτό που το Σύνταγμα απαιτεί, η δικαιοσύνη το έχει ανάγκη και το πολιτικό μας σύστημα αναζητά: να επιλέξει επιτέλους, τους κατάλληλους με κριτήρια αντικειμενικά, ακομμάτιστα και αξιοκρατικά.

Τελικά, ο στόχος του νόμου είχε και μια αντεστραμμένη όψη και μια παράπλευρη συνέπεια: αντί να φέρει προ των ευθυνών της την πολιτική εξουσία, έφερε αντιμετώπιη την πολιτική εξουσία με τη δικαστική. Μετατρέπει, χωρίς να το θέλει, τη διασταύρωση της εκτελεστικής με την δικαστική εξουσία σε αντιπαράθεση της πολιτικής με την δικαστική. Και αυτό είναι ό,τι χειρότερο θα μπορούσε να περιμένει κανείς. Αδυνατώ να πιστέψω ότι αυτό επεδίωκε ο συντάκτης του νόμου. Άλλη ήταν σίγουρα η επιδίωξή του. Μόνον που συχνά άλλα είναι τα κίνητρα του νομοθέτη και άλλα τα αποτελέσματα του νόμου. Ένας συνετός νομοθέτης οφείλει να προνοεί και για τα δεύτερα και να φροντίζει να τα αντιμετωπίζει έγκαιρα, πριν αφήσουν ανεπανόρθωτες βλάβες.